

УДК 811.161.2'282.2'373:821.161.2-1.09

Світлана Локайчук

НАРОДНОРОЗМОВНА ЛЕКСИКА В МОВОТВОРЧОСТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ (НА МАТЕРІАЛІ ПОЕЗІЙ)

У статті проаналізовано народнорозмовні та фольклорні елементи в поезіях Лесі Українки різних років. Народнорозмовну лексику в словнику поетичної мови письменниці розглянуто не лише як діалектну, а ширше – як загальноновживану на той час. Встановлено, що критерієм для розмежування діалектних і народнорозмовних лексичних та лексико-фразеологічних фактів є територія поширення останніх за межі діалектного масиву. З'ясовано, що залучення народнорозмовної лексики відбувалося в результаті безпосереднього спілкування з людьми – носіями різних говірок, через фольклор; важливим фактором було і «сімейне койне» родини Косачів. Досліджено особливості літературного опрацювання лексичних одиниць живої народної мови в поезіях поетеси.

Ключові слова: народнорозмовні/фольклорні лексичні елементи, розмовна мова, поетичні твори, народні говірки, юкстапозит.

Постановка наукової проблеми та її значення. Мова поетичних творів Лесі Українки значною мірою відбиває стан української літературної мови кінця XIX–початку XX ст. Майстри слова традиційно зверталися до живої мови як основного джерела мовотворчості. Значна частина народнорозмовної лексики, увійшовши до творів художньої літератури, стала набутком літературної мови. У цей період спостерігаються певні тенденції добору народної лексики в художніх та публіцистичних творах.

Мова творів Лесі Українки впродовж тривалого часу привертає увагу дослідників, зокрема актуальним залишається питання відображення у творах письменниці словника тієї мовної дійсності, за якої вона жила. Індивідуально-авторська манера поетеси заслуговує на увагу переважно в плані літературного опрацювання народнорозмовних і фольклорних елементів, адже народна мова «завсіди править для літературної за найперше джерело, є для неї найміцнішою основою, найважливішим ґрунтом» [8, с. 75]. Крім того, народнорозмовна лексика має виразні конотативні семи, вивчення яких і сьогодні є актуальним.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Досліджуючи становлення лексичних літературних норм у кінці XIX ст., Н. Я. Дзюбишина-Мельник звертає увагу на взаємодію книжних і народнорозмовних елементів у тексті книги Лесі Українки «Стародавня історія східних народів» [4]. Народнорозмовну лексику в епістолярії письменниці аналізувала Л. В. Бублейник [2]. Проблемі вживання «волинізмів» у творах Лесі

Українки присвятили свої праці В. Ф. Покальчук [9], Н. Дмитренко [5] та інші дослідники.

Мета і завдання статті. Мета статті – проаналізувати народно-розмовні лексичні елементи в поезіях Лесі Українки різних років. Завдання зумовлені необхідністю зосередити увагу на диференціації народнорозмовної та діалектної лексики, характеристиці слів та зворотів народної мови, залучених поетесою до поетичного словника.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Розмовні слова входять до літературної мови як досить рельєфно окреслений, широкий за обсягом та складний шар лексики. Д. Х. Баранник у статті «Народнорозмовний складник лексичної та фразеологічної систем національної мови» підкреслює, що «у розвиненій національній мові існує потужний масив лексичних і словосполучних (фразеологізованих) номенів народнорозмовного характеру» [1, с. 18]. Проте однозначного підходу до визначення понять *народнорозмовна мова*, *народнорозмовна лексика* у сучасній лінгвістиці не спостерігаємо. С. Я. Єрмоленко зазначає, що розмовна мова – важливий засіб створення національно-мовного колориту в оригінальній та перекладній літературі, а розмовна лексика – це слова, що протиставляються стилістично нейтральній та книжній лексиці літературної мови своїм емоційно-експресивним, часто зниженим забарвленням і функціонально-стильовим навантаженням [6, с. 320–321]. Розмовна лексика – невід’ємний складник національної мови, вагоме джерело поповнення літературної мови, незважаючи на певну зниженість, порівняно з нейтральною. В енциклопедії «Українська мова» подано таку дефініцію: *розмовна мова* – це особливий різновид *літературної мови*, яким послуговуються мовці в щоденному неофіційному спілкуванні. Зазначено, що розмовній мові властиві наддіалектні, загальнонаціональні ознаки і водночас вона має регіональні особливості [12, с. 560].

Розмовна лексика належить до сфери усного побутового мовлення. У лексикографічних джерелах такі слова фіксують непослідовно, часто з ремарками *розмовне*, *місцеве*, *просторічне*, інколи *діалектне*, *застаріле*, *емоційно-експресивне* і под. Цим підкреслено, що лексичні одиниці цього типу винесені за межі літературно-нормативних явищ.

На принципову відмінність народнорозмовного сегмента загальнонаціональної мови від її територіально-діалектних варіантів звертає увагу Д. Х. Баранник. Як зазначає автор, діалектна диференціація мотивована насамперед факторами історичного й територіального характеру і кожному наступному поколінню користувачів мови дається як закономірний природний факт. Регіональна ж зорієнтованість народнорозмовної лексики – поняття досить розмите: від одного населеного пункту до більшого або меншого географічного масиву [1, с. 19]. На наш погляд, таке пояснення містить у собі певну суперечність, оскільки письменник не відсторонений від мовного середовища своєї сім’ї,

населеного пункту, регіону, зрештою він є носієм говірки. Вважаємо, що більш надійним критерієм для розмежування діалектних і народнорозмовних лексичних та лексико-фразеологічних фактів є все-таки територія поширення їх за межі діалектного масиву – територіально окресленої системи. У тлумачних словниках підтвердженням цього може бути ілюстративний матеріал, дібраний із творів авторів, котрі представляють різні регіони України. Наприклад, у поезії «Перемога» привертає увагу слово **осторога**:

Тихо думка шепоче: «Не вір тій весні!»

*Та даремна вже та **осторога**, –*

Вже прокинулись мрії і співи в мені... [11, I, с. 120].

Щоб з'ясувати, народнорозмовним (наддіалектним) чи говірковим воно є, звертаємося до одинадцятитомного «Словника української мови». Тут ця лексична одиниця маркована як *рідковживана* [10, V, с. 788]. Зважаючи на ілюстративний матеріал, слово **осторога** відоме на всій українській території. Зі значенням «застереження, попередження» воно зафіксоване у «Словарі української мови» Б. Д. Грінченка.

У лексичному складі української мови до народнорозмовних слів наявні стилістично нейтральні відповідники. З ремаркою *розмовне* у СУМі подано і дієслово **спогадувати/спогадати** «згадувати» [10, IX, с. 554]:

Я, може, навіки іду в чужий край...

*Прощай, – добрим словом мене **спогадай**! [11, I, с. 90].*

...

***Спогадаймо** давню давнину,*

***Спогадаймо** повість незабутню*

Про далеку вільну країну,

Про стару Шотландію слаутню [11, 2, с. 41].

Н. Я. Дзюбишина-Мельник припускає, що Леся Українка віддавала перевагу тим словам, які були більш звичні для родини Косачів. Зокрема, у листах письменниці трапляються слова *гоїться* (вересень 1889 р. до брата Михайла), *розбирається* (від 25 лютого 1891 р. до брата Михайла) – у значенні «роздягається» – (пор. *перебиратися* – у значенні «переодягатися»), *слабості* (від 18 грудня 1890 р. до М. Драгоманова) [4, с. 26]. До таких слів можна віднести і **розтроюдити** – роз'ятрити, **тямити** – розуміти, **осібно** – окремо, **забутливий** – який не пам'ятає, швидко забуває та інші. До речі, слово **розтроюдити** «спричинити, викликати у чому-небудь запалення, біль, подразнення чимось» [10, VIII, с. 873] у поезіях засвідчено лише у складі фразеологізму **розтроюдити рани**:

Нехай же дзвонять голосно кайдани,

Не буду заглушать. Коли б могли

*Вони збудить луни і **розтроюдить рани***

В серцях людей, що мохом поросли [11, I, с. 172].

...

*Ті сльози **розтроюдять рани**,*

Загоїтись їм не дадуть [11, I, с. 81].

Частина цих народнорозмовних слів мала синонімічні відповідники, зафіксовані у «Словарі» Б. Д. Грінченка. Наприклад: **справдешній** – справжній, **нестямитись** – не усвідомлювати себе, **пожалитися** – зжалитися (над кимось), **тямити** – розуміти, усвідомлювати, **боронити** – захищати:

*Старий дідусь навча своїх онуків,
Про давнину **справдешні** байки править [11, I, с. 58].*

...
*Дивилась я на тебе і в ту мить
нестямилась, як руки самохіть
для тебе почали вінок сплітати [11, I, с. 255].*

...
*Боже, **пожалось** тої крові,
що марно колючки напоїть! [11, I, с. 189].*

...
*Путь на Голгофу велична тоді,
коли **тямить** людина,
нащо й куди вона йде,
не прагнучи інших тріумфів [11, I, с. 190].*

З народної лексики Леся Українка вибирає номінації предметів, процесів, ознак, осіб, явищ: **хідник** – прохід, тунель, **добуватися** – досягати, **розточитись** – розтектися, **заслонити** – затулити, **славутні** – славні, **бачний** – обережний, **гніткий** – гнітючий, **необоримий** – незборимий, нездоланий, наприклад:

*Мене примушує за нею простувати
По темних, тісних **хідниках** [11, I, с. 75].*

...
*І скаже: «Он земля твого народу!
Борись і **добувайся** Батьківщини,
Бо прийдеться загинуть у вигнанні [11, I, с. 190].*

...
*Скажи мені, любий, куди мої сльози поділись?
Чи то вони всі вже, мов літні дощі, **розточились**? [11, I, с. 261].*

...
*Упоєні на бенкетах кривавих
невільники-народи спали довго
у спільній віковій своїй темниці,
і снились їм **гніткі** та дикі сні [11, I, с. 324].*

До народнорозмовних належать також дієслова **втеряти**, **стеряти** «втратити кого-, що-небудь» (лише останнє зафіксоване у «Словарі» Б. Д. Грінченка) та дієприкметники: **зложений** – складений, **подоланий** – переможений, **згубливий** – небезпечний, загрозливий:

*Я буду гірко плакати, що навіки
Тебе **втеряла**, – раптом я побачу,*

Що ти воскрес і просіяв від слави [11, I, с. 263].

...
*І холоне серце в грудях,
 Мов воно всю кров **стеряло** [11, I, с. 154].*

...
*Хто ж без одваги й без волі
 на путь заблукався **згубливу**,
 плачучи гірко від болю [11, I, с. 189].*

Письменниця завжди вважала себе волинянкою, добре знала місцеві говірки. І. Матвіяс зазначає, що діалектизми Леся Українка найчастіше використовувала у прозових творах, де зображала життя на Волині [7]. Проте і в поезіях діалектні слова трапляються не так вже й рідко, наприклад:

*Не раз було мені так прикро, непривітно,
 Як у безлистім гаю під дощем,
 Мов у глухую ніч, і **жаско**, й **неохвітно**,
 І серце знов заходилося плачем [11, I, с. 178].*

Основним діалектним джерелом для Лесі Українки, як підкреслює Н. Дмитренко, були відомі і близькі їй волинські говірки, точніше, ковельські, з їх своєрідною лексикою, фразеологією, синтаксисом, так би мовити, мішаним стилем, характерним для перехідної смуги поліського, або північного діалекту [5]. Своєрідність цього стилю письменниця добре уявляла; називала його «нашим», «волинським», «народним». Вона використала в поезіях кращі надбання словника волинсько-поліських говірок, показавши невичерпні багатства народної мови. Зокрема, діалектне волинське **знебулий** – який виснажився, знесилився, стомившись від чого-небудь, зафіксоване в різних поезіях:

*І я стою, неначе скам'яніла.
Знебула думка вже не розважає... [11, I, с. 77].*

...
*Та на хустині замість поту й сліз
 Зостався образ у вінці терновім
 Того, хто впав **знебулий** під хрестом [11, I, с. 262].*

...
*Прийми моє **знебулеє** серденько,
 І проміння нове нехай йому засяє! [11, I, с. 82].*

Володіючи тонким чуттям мови, Леся Українка із синонімічного ряду *виснажений, знесилений, стомлений* вибирає саме слово **знебулий**, можливо, орієнтуючись на його внутрішню форму. До речі, ця словотвірна модель достатньо продуктивна, пор.: *знесилений, зневірений, знеохочений, знебарвлений, знедолений, знекровлений, знелюднілий* тощо.

Варто звернути увагу, що в мові Лесі Українки гармонійно переплелися елементи західнополіських та полтавських говірок. Цьому сприяли доволі тісні взаємні контакти сім'ї Косачів з родичами по матері, котрі мешкали на Полтавщині. Ймовірно, можна стверджувати, що в сім'ї

Косачів виробилося своєрідне мовне койне. Наприклад, уживане поетесою діалектне слово **краска** в значенні «рум'янець» [10, IV, с. 327] більше характерне для полтавських чи слобожанських говірок (зафіксоване також у творах Г. Квітки-Основ'яненка):

*Ліпше б вона на обличчі
краскою втіхи заграла,
очі комусь звеселяючи
десь на невинному святі* [11, I, с. 190].

Залучаючи до літературної мови говіркові елементи, Леся Українка загалом продовжувала практику попередніх класиків української літератури. Водночас вона глибоко усвідомлювала роль народних говорів у розвитку української літературної мови: «...літературна мова мусить витворитись з усіх діалектів, без жодного насильства, сварки й колотнечі», – писала Леся Українка в листі до О. Маковея 28.01.1894 р. [11, X, с. 209]. Леся підкреслює, що народна, селянська, діалектна забарвленість мовного стилю в художньому творі не адекватна реальному мовленню народу поза художнім твором, бо якщо в житті це – мовлення як таке (просторіччя, територіальна говірка), то у творчості письменника воно стає фактом мистецтва, наслідком спеціального творчого акту – стилізації.

Усе життя як дорогоцінний скарб збирала Леся народнопоетичні твори, особливо пісні. Фольклорні образи пронизують її поезію, з народнопісенного словника добирала поетеса слова і звороти, які можна назвати «маркерами фольклорного мовлення» [3, с. 172]. Це передусім фольклоризми-юкстапозити: **світ-сонце, бранка-невільниця, бранець-лицар** та ін.:

*Народ наш, мов дитя сліпее зроду,
Ніколи **світа-сонця** не видав* [11, I, с. 131].

....
*Ти, горда цариця, мене повела за собою,
Мов **бранку-невільницю** в ході твоїм тріумфальні* [11, I, с. 147].

...
*Чи то стогне **бранець-лицар**,
Знемагаючи на рани* [11, I, с. 160].

З народної поезії походить і тавтологія **чужа-чужениця**:

*Бо прийдеться загинуть у вигнанні
Чужою-чуженицею в неслав'ї* («І ти колись боролась,

мов Ізраїль»).

Леся Українка майстерно використала складені назви фольклорного походження для номінації явищ природи: **буря-негода, огонь-блискавиця**, які в контекстному використанні покликані відобразити градус переживань ліричного героя:

*У чорную хмару зібралася туга моя,
Огнем-блискавицею жаль мій по ній розточився...,
Промчалась та **буря-негода** палка надо мною...* [11, I, с. 121].

За аналогією до фольклорних складених номінацій утворено також юкстапозит **краса-блискавиця**, що є, мабуть, авторським новотвором поетеси:

*... Сее лихо моє, мов туман восени,
Без **краси-блискавиці**, без грому... [11, I, с. 152].*

У вірші «Я знаю, так, се хворії примари...» на основі типових граматичних моделей чи асоціативних зв'язків «за рахунок структурно-семантичної трансформації традиційних народнопоетичних конструкцій» [3, с. 89] утворено такі складені назви, як **жалібниця-порадниця**, **жалібниця-мрія**, як наслідок переосмислення поняття **сестра-жалібниця**. Тут компонент **жалібниця** винесено у препозицію, а **сестра** замінено контекстуальними синонімами **порадниця**, **мрія**:

*Де поділась моя чарівниця,
Молода моя муза, і горда, й смутна,
Жалібниця-порадниця тиха? ...
Серпанком чорним **жалібниці-мрії**
Мені покрили очі, змеркнув світ [11, I, с. 151].*

Відгомонам народних мотивів є юкстапозити **жаль-туга**, **щастя-доля** у сонеті «Остання пісня Марії Стюар»:

*Тінь марна я, мене **жаль-туга** обійма,
Самої смерті прагну, більше вже нічого...
Що я без **щастя-долі** у житті сьому
Нічого доброго зробить не мала сили [11, I, с. 91].*

Слова **туга**, **тужити** є компонентами й інших складних слів народнопоетичного походження, які можемо спостерігати у віршах збірки «На крилах пісень»: **туга-журба**, **жалкувати-тужити**:

*Погляд лагідний він мав, але в погляді смуток глибокий:
Жаль і благаання, надія і **туга-журба** одбивались [11, I, с. 84].
...
Над давнім лихом України
Жалкуєм-тужим в кожний час [11, I, с. 81].*

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, на формуванні неповторного Лесиного стилю позначився вплив живого народного мовлення. Залучення народнорозмовної лексики відбувалося, по-перше, через фольклор (як відомо, Леся Українка багато записувала народних пісень), по-друге, в результаті безпосереднього спілкування з людьми – носіями різних говірок. Важливим фактором була і «сімейна» мова національно свідомої родини Косачів. Маючи розвинене естетичне чуття, чуття слова, Леся Українка знаходила прекрасне в народній мовній скарбниці. Але поетеса використала не лише діалектну лексику певної території; «українську народну мову вона черпнула набагато глибше, захопивши й говори знайомого і дорогого їй Волинського Полісся і взагалі Волині» [9, с. 61], які до неї в літературній мові майже не вживали, і наддніпрянські говірки. Перспективний, на наш погляд, аналіз конотацій,

емоційно-оцінних характеристик народнорозмовної лексики в поетичних текстах Лесі Українки.

Список використаної літератури

1. Баранник Д. Х. Народнорозмовний складник лексичної та фразеологічної систем національної мови / Д. Х. Баранник // Мовознавство. – 2008. – № 4–5. – С. 18–31.
2. Бублейник Л. В. Народна мовна стихія в листуванні Лесі Українки / Л. В. Бублейник // Леся Українка і родина Косачів в контексті української та світової культури : наук. зб. / упоряд. А. Силюк; ред. Г. Бондаренко [та ін.]. – Луцьк : Надстир'я, 2001. – С. 22–23.
3. Данилюк Н. Поетичне слово в українській народній пісні : монографія / Ніна Данилюк. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 512 с.
4. Дзюбишина-Мельник Н. Я. Становлення лексичних літературних норм у кінці XIX ст. (за книжкою Лесі Українки «Стародавня історія східних народів») [Електронний ресурс] / Н. Я. Дзюбишина-Мельник // Наукові записки НаУКМА. – К., 2004. – Т. 34. Філологічні науки – С. 26–31. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/naukma (24.02.2015).
5. Дмитренко Н. Волинізми у творчості Лесі Українки [Електронний ресурс] / Наталія Дмитренко. – Режим доступу: <http://www.stattionline.org.ua> (19.12.2014).
6. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності: стилістика та культура мови / С. Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 432 с.
7. Матвіяс І. Діалектна основа мови у творах Лесі Українки [Електронний ресурс] / І. Матвіяс. – Режим доступу: <http://kulturamovu.univ.kiev.ua/KM/pdfs> (04.01.2015).
8. Огієнко І. Історія української літературної мови / Іван Огієнко (митрополит Іларіон) ; [упоряд., авт. прим. М. Тимошик]. – К. : Либідь, 1995. – 294 с.
9. Покальчук В. Ф. «Волинізми» у творах Лесі Українки / В. Ф. Покальчук // Леся Українка : зб. ст. – Луцьк : Волин, обл. вид-во, 1957. – С. 57–76.
10. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР, Інститут мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
11. Українка Леся. Зібрання творів: у 12 т. [Електронний ресурс] / Леся Українка. – К. : Наук. думка, 1975–1978. – Т. 1, 10. – Режим доступу: <http://www.ex.ua/19247052> (27.01.2015).
12. Українська мова : енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.

Локайчук Светлана. Народная разговорная лексика в речетворчестве Леси Украинки (на материале поэзии). В статье анализируются народно-разговорные и фольклорные элементы в поэзии Леси Украинки разных лет. Народная разговорная лексика в словаре поэтического языка писательницы рассматривается не только как диалектная, а шире – как общеупотребительная в то время. Установлено, что критерием для разграничения диалектных и народно-разговорных лексических и лексико-фразеологических фактов является территория распространения последних за пределы диалектного массива. Выяснено, что привлечение народно-разговорной лексики происходило в результате непосредственного общения с людьми – носителями разных говоров, через фольклор; важным фактором было и «семейное койне» семьи Косачей. Исследованы особенности литературной обработки лексических единиц живого народного языка в речетворчестве поэтессы.

Ключевые слова: народно-разговорные / фольклорные лексические элементы, поэтические произведения, разговорный язык, народные говоры, юкстапозит.

Lokaychuk Svitlana. People Colloquial Vocabulary in Linguistic Creativity was Ukrainian Lesia (on the Material of Poetry). The paper analyzes the popular spoken and folk elements in the poetry of Lesya Ukrainka in different years. Colloquial vocabulary in the dictionary of poetic language of the writer is not only seen as a dialect, and more – as commonly used at the time. It was found that the criterion for distinguishing between dialect and folk spoken lexical and lexical and phrase logical facts is the territory of the latter spread beyond the dialect of the array. It was found that the involvement of popular spoken language occurred as a result of direct contact with people – speakers of different dialects, through folklore; an important factor was the «family koine» family Kosachev. The features of the literary treatment of lexical units living national language in linguistic creativity poetess.

Key words: popular spoken / folk lexical elements, poetry, spoken language, folk says, yukstapozyt.

Стаття надійшла до редколегії 27.10.2014